

Висновки

У ХХ ст. у товарній формі виробництва відбулись глибокі зміни, які охопили не лише її фізичну частину – матеріальні ресурси, технологію та джерела енергії, а й монетарну – гроші, ціни, кредит і т. д. Ця форма виробництва демонструє високу адаптивну здатність до різних типів і форм власності та економічної культури різних народів. Причинами виникнення і розвитку товарної форми виробництва є суспільний поділ праці, економічна відокремленість виробників та обмеженість ресурсів і життєвих благ. Зростання масштабів товарної економіки зумовлюється нині взаємодією одиничного та часткового поділу праці, збільшенням кількості відособлених виробників, зростанням значущості нематеріального виробництва та збільшенням чисельності населення тощо.

У товарній економіці перехід блага зі сфери виробництва у сферу споживання відбувається через купівлю-продаж. Між виробником і покупцем виникають стосунки, які називають товарними відносинами. Характерною рисою товарних відносин є те, що вони завжди здійснюються на основі платності. Економісти часто уживають термін “вартісні відносини”.

Товарні й вартісні відносини можна використовувати як синонімічні категорії тільки за загальноекономічного підходу. За конкретнішого, вузкого, підходу ці категорії не збігаються. Вартісні відносини є ширшим поняттям, яке охоплює не лише товарні стосунки, а й усі відносини між економічними суб'єктами, які відбуваються у грошовій формі. У вузкому розумінні під вартісними відносинами, або, точніше, товарно-вартісними, доцільно розуміти ту частину товарних

відносин, яка здійснюється на основі врахування затрат ресурсів на виробництво ринкових благ та їх суспільної цінності.

Функціонування товарних відносин передбачає обов'язкову присутність у національній економіці змагальності, конкуренції ділових одиниць. Обмеження або заглушення конкуренції означає, що не працює механізм формування допустимих витрат. Національна економіка, що ґрунтується на товарно-вартісних відносинах, є конкурентно-ринковою. Ця економіка може бути чисто ринковою, коли кожна галузь економіки має атомістичну структуру та недостатня економічна могутність ділових одиниць не дозволяє втручатись в роботу ринкового механізму. Приблизно такою була економіка Англії в XIX ст. Товарна економіка є змішаною, якщо в макроекономічній координації поряд з ринком беруть участь держава та ділові одиниці. Змішана економічна система сформувалась у багатьох країнах у другій половині XX ст.

У 20-30-х роках у СРСР склався своєрідний тип товарної економіки, в якій була повністю усунена конкуренція і товарно-вартісні відносини не формувались. У командній економіці використовували товарно-грошові форми, в основі яких перебували не вартісні, а своєрідні монопольні ціни, які встановлювали спеціальні державні органи. Такі ціни виконують лише розподільну функцію, а найважливіші їх функції – облікова, інформаційна та рівноважна – відключені. Усунення вартісних відносин, а водночас і рівноважних цін із товарної економіки спричиняє чимало негативних наслідків – перманентну розбалансованість економіки, монопольне становище виробника на ринку, дефіцит і затоварювання тощо. У безконкурентній товарній економіці формується затратний механізм господарювання, оскільки прибуток не виконує своєї стимулювальної функції. Така економіка не сприймає інновацій і зрештою занепадає.

На основі товарної форми виробництва складаються різні економічні системи. У вузькому розумінні економічну систему доцільно визначати як певний спосіб організації національної економіки. Щодо

широкого визначення економічної системи як категорії, то унаслідок величезної кількості її складників, суперечливих і неоднозначних зв'язків між ними сформулювати його практично неможливо. Тому доцільно розглядати елементи організації національної економіки, які в сукупності і становлять економічну систему. Основними складниками економічної системи є, по-перше, механізм узгодження діяльності суб'єктів господарського життя; по-друге, механізм розподілу і перерозподілу створеного національного продукту; по-третє, механізм реалізації власності на виробничі ресурси та виготовлені життєві блага; по-четверте, грошовий механізм, механізми оподаткування, інвестування, кредитування, механізми наймання і звільнення працівників, допомоги з безробіття і т. д.

У вітчизняній економічній науці є два головні підходи до визначення природи економічних систем, однак вони не дають змоги пояснити соціально-економічних процесів, які розвинулись у багатьох країнах наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Сучасні економічні процеси в Росії та інших азійських державах, населення яких схильне до егалітарно-колективістських цінностей, значною мірою спростовують тезу про те, що цінності обов'язково витворюють певний тип політичного правління та економічну систему. Ці країни однозначно стали на шлях приватизації і формування ринкової економічної системи. З іншого боку, приватизація державної власності в розвинених країнах у 1980-1990 рр. і масова приватизація так званої загальнонародної власності в пострадянських країнах не підтверджує тези ліворадикальної політекономії про природно еволюційний процес розвитку відносин власності. Тільки одночасне застосування інструментарію обох цих підходів дає змогу пояснити ці соціально-економічні процеси.

Останніми роками помітно розширився арсенал знарядь, які використовують економісти для дослідження товарної форми виробництва. У вітчизняній економічній науці сформувалась нова методологія її макроекономічного аналізу, яка містить низку постулатів.

Цю методологію поділяють прихильники основного потоку макроекономіки. Найважливішими із постулатів в макроекономічному аналізі товарної форми виробництва є такі: національний продукт створюється в усіх сферах національної економіки; усі фактори виробництва створюють національний дохід; національний продукт розподіляється між факторами виробництва відповідно до граничного продукту фактора. Складником методології макроекономічного аналізу є філософія макроекономіки, що відображає сукупність принципів побудови найефективнішої стабільної економічної системи. Більшість вітчизняних економістів-теоретиків тяжіє до лівокейнсіанської філософії макроекономіки.

Основні складники товарної форми виробництва дуже стійкі, і механізм товарних відносин не змінювався. Розвиток національної економіки, особливо після Промислової революції, розширив межі цих відносин і вплинув на їх окремі елементи. Особливо глибокі зміни у товарних відносинах відбулися у другій половині ХХ ст. у зв'язку з прискоренням економічного розвитку та кардинальними змінами в організації і функціонуванні ринкової системи.

Упродовж сторіч галузі й ринки характеризувались атомістичною структурою, а товарні відносини ототожнювались з непередбачуваністю і стихією. Стихія ринку генерувалась неспроможністю ділових одиниць прогнозувати співвідношення попиту і пропозиції, місткість ринку, максимально допустимі витрати тощо. У другій половині ХХ ст. у країнах із розвиненою ринковою економікою складається олігопольна структура багатьох галузей і ринків, збільшується обсяг інформації, що дає змогу надійніше прогнозувати основні параметри ринку. Ринкове середовище стає більш визначеним для економічних суб'єктів.

Вартість блага формується на підставі витрат усіх ресурсів, а не лише затрат праці. Вартість блага – це оцінка виробником його бухгалтерських та економічних витрат на виробництво цього блага. Ціна блага формується в ході взаємодії вартості виробників, що визначає

пропозицію блага, та суспільної цінності блага, яка віддзеркалює корисність блага для споживача і лежить в основі попиту на нього. Вплив корисності на ціну особливо сильний у короткостроковому періоді, а в довгостроковому періоді зростає роль вартості у формуванні ціни блага. Закон вартості діє вже кілька тисячоліть і демонструє високу адаптивну здатність до різних типів і форм власності. Його глибинну суть можна звести до того, що обмін більшості життєвих благ здійснюється на підставі взаємодії на ринку їх вартостей і цінностей. Економічна історія багатьох країн свідчить, що закон вартості діє лише за певних суспільно-економічних умов. Такими умовами є відносини конкуренції в національній економіці й відтворюваність обмінюваних продуктів. Закон вартості діє тільки за умов реальної юридичної рівності сторін мінового відношення.

У розвиненій ринковій економіці об'єктом товарних відносин є блага, що є результатом невідтворюваної праці. До цих благ передовсім належать твори мистецтва. Вартісні закономірності не поширюються на обмін цих благ. Ціни на твори відомих майстрів виведені з-під дії закону вартості й формуються лише на підставі цінності. Останніми десятиліттями коло благ, ціноутворення на які виходить за вартісні межі, розширилося. Зокрема такими благами є результати наукової та винахідницької діяльності.

Одним із найважливіших складників товарної форми виробництва є гроші – знаряддя зв'язку, яке забезпечує рух ресурсів, продуктів і доходів між різними економічними суб'єктами. Упродовж сторіч основою грошових відносин економічних суб'єктів було золото, за допомогою якого визначали ціни всіх інших товарів та обмінювали життєві блага. Еволюція грошей розпочалася з виникненням функціональних форм грошей. У другій половині XX ст. у грошових відносинах відбулися зміни, мабуть найглибші від часу їх виникнення. Центральною ланкою грошових відносин стали позбавлені внутрішньої вартості кредитні гроші, які є нині не знаком золота, а первинні щодо нього. Низка

чинників визначає вартісний вміст сучасних грошей. Кожна грошова одиниця репрезентує частину виготовленого ВВП.

Організація господарки неможлива без цін у суспільствах, які ґрунтується на поділі праці у виробництві й відособленні індивідів в особистому споживанні. У другій половині ХХ ст. у всіх національних економіках рівень цін підвищувався. Передінфляційну основу в сучасній ринковій економіці становить звуження сфери товарних відносин унаслідок розвитку процесу інституціоналізації. Зростання загального рівня цін підживлюється також багатьма процесами монетарного і немонетарного походження. Найчастіше зростання цін спричиняють вищі темпи зростання сукупного попиту порівняно з темпами збільшення національного продукту. У сучасній економіці зростання витрат на одиницю продукції також індукує інфляцію. Загалом інфляція є нині багатофакторним процесом.

Ринкове реформування командної економіки індукує імпульси до зростання загального рівня цін. Інфляційний процес у перехідних економіках живлять джерела, успадковані від проінфляційної командної економіки, і джерела трансформаційного періоду, що впливають із поточної розбалансованості економіки. У більшості країн із перехідною економікою джерелом високої інфляції після початкового вибуху цін унаслідок лібералізації була монетизація бюджетного дефіциту. У вітчизняній економіці закладено сильний інфляційних потенціал. Повільна структурна перебудова економіки України та високий рівень її монополізації постійно загрожують стабільності у сфері цін.

Обмеженість ресурсів, суспільний поділ праці, а також різні внутрішні та зовнішні збурення в національній економіці спричиняють потребу в макроекономічній координації у будь-якій економічній системі, яка ґрунтується на товарній формі виробництва. Цю координацію забезпечують три основні підсистеми – ринковий механізм, ділові одиниці, їхні організації та держава. У процесі розвитку національної економіки ринковий механізм втрачає здатність до її

самостійної макрокоординації і відповідно зростає роль держави. У 80-90-х роках ХХ ст. відбулися глибокі зміни в макроекономічній координації економік розвинених країн. Поєднання регулятивних складників, яке відбулось раніше, хитнулось у напрямі ринкового механізму, вплив якого на формування макроекономічних пропорцій посилюється. Одночасно змінилися форми державного втручання в економіку, змінилися акценти у співвідношенні методів державного регулювання економіки. Усі методи регулювання, які застосовує уряд, нині стимулюють посилення конкуренції та змагальності, що забезпечує реалізацію сильних сторін товарної форми виробництва. Приватизація у країнах із розвинутою приватно-товарною економікою практично не підриває здатності держави впливати на макроекономічні процеси. Державний підприємницький сектор не був стрижневим у жодній розвиненій національній економіці. У всіх країнах відбувається активний пошук нових методів макроекономічної координації, особливо в умовах посилення інтеграційно-глобалізаційних процесів.

Економічна історія низки країн свідчить про те, що в них у недалекому минулому існували командні системи із своєрідною макроекономічною координацією. Ці системи можуть складатися на основі державної та інших форм власності. Вирішальною умовою формування командної системи є заглушення економічної свободи виробника й встановлення над ним повного контролю держави. Ця система передбачає також ліквідацію громадянського суспільства та правової держави. Централізоване планування, що було, по суті, єдиним методом макроекономічної координації в командно-адміністративній економіці спрацьовує тільки в екстремальних ситуаціях, коли задовольняються лише елементарні потреби людей. Із розширенням кола життєвих благ, які продукує національна економіка, ускладненням виробничих зв'язків між діловими одиницями, директивне планування не забезпечує ефективного регулювання національної економіки. Одним із ключових завдань ринкової трансформації є формування нового механізму макро-

економічної координації. Вітчизняна економіка в 1990-х роках була глибоко розбалансованою. Падіння обсягу національного виробництва тривало майже десять років, а галузева структура помітно погіршилась.

Невід'ємним складником товарної форми виробництва є вартісні відносини економічних суб'єктів. Одним з найважливішим із напрямів цих стосунків є наймання робочої сили. Частина українських економістів-теоретиків досі поділяє постулати марксизму про експлуатацію найманих працівників. Прихильники ліворадикальної політекономії вважають, що відбувається виробництво додаткової вартості в умовах підвищення вартості робочої сили. Згідно з їхнім поглядом, у другій половині ХХ ст. суттєво розширилося коло осіб, які беруть участь у виробництві додаткової вартості.

Згідно з макроекономічним поглядом, експлуатація найманих працівників в умовах конкурентного середовища неможлива. Про експлуатацію найманих працівників мова може йти лише на рівні окремого підприємства, і вона стосується таких питань, як умови праці та дотримання вимог техніки безпеки, організація робочого дня, рівень заробітної плати, тривалість відпусток тощо.

Більшість економістів-теоретиків поділяє неокласичну теорію розподілу, за якою всі фактори виробництва створюють і привласнюють національний продукт. У кожній країні формується свій рівень вартості робочої сили, що пов'язано і з відмінностями у величині граничного продукту в різних країнах, і з природно-кліматичними та іншими умовами. Верхньою межею вартості робочої сили в країні є граничний продукт праці. Підприємці намагаються встановити заробітну плату на рівні, що нижчий за величину граничного продукту. І навпаки, трудові спілки намагаються утримувати реальну заробітну плату на рівні граничного продукту праці. У конкурентній ринковій економіці з демократичними традиціями заробітна плата в довгостроковому періоді тяжіє до граничного продукту праці в грошовому вимірі. У перехідній економіці за відсутності конкурентного середовища та за високого рівня

фактичного безробіття рівень заробітної плати тяжіє до нижньої межі вартості робочої сили.

Важливим різновидом вартісних відносин у товарних економічних системах є економічні стосунки домогосподарств і фірм з державою, які здійснюються головню через податки та державні видатки. Ці стосунки виражаються передовсім у рівні податків, або в податковому тягарі. У ХХ ст. рівень оподаткування підвищився у всіх країнах світу, тобто зросла роль податків у перерозподілі національного продукту. Підвищення рівня оподаткування зумовлено зростанням ваги суспільних і громадських благ у формуванні людського капіталу та підтриманні сталого економічного зростання. Це підвищення спричинене й тим, що держава проводить політику соціального захисту населення. В Україні рівень оподаткування та склад податків відповідає показникам інших європейських країн.

Ринкова трансформація вітчизняної економіки спричинила докорінні зміни у функціональному і родинному розподілі доходів, що позначилось на рівні життя усіх верств українського суспільства. У результаті цієї трансформації відбулися тектонічні зрушення в розподілі доходів між економічними суб'єктами. Надмірна диференціація доходів населення зумовлена відсутністю конкурентного середовища і високим фактичним рівнем безробіття, а також низкою інституційно-державних чинників.